REVIEW OF RESEARCH
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF) UGC APPROVED JOURNAL NO. 48514 ISSN: 2249-894X
VOLUME - 8 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2018

प्रक्षेप : इतिहास लेखनातील वर्चस्ववादी मनोवृत्तीचा आविष्कार आणि डॉ आ.ह.साळुंखे यांची भुमीका

डॉ. एस के कमळकर
उपप्राचार्य व सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग , स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ महाविद्यालय मंठा.

प्रस्तावणा

इतिहास हा विषय खऱ्या अर्थाने गतकाळातील वस्तुनिष्ठ अ"ा घडामोडींवर प्रका"ा टाकणारा, त्यांवर विधायक, प्रासंगिक व प्रेरक भाष्य करणारा अत्यंत महत्वाचा विषय आहेत्र या विषयातुन वर्तमान व भविष्यातील संभाव्य अडचणीवर जोखीमावर मात करण्याची उर्जा तथा प्रेरणा मिळते, तसेच यातुन उन्नत आणि य"ादायी वारसाचे स्फुर्तिदायक, आ"वासक बळही मिळते. यात शंका नाहीत्र परंतु हाच इतिहास जर इतिहासकारांनी वर्चस्ववादी वा असहिष्णू मनोवृत्तीतून लिहिला असेल तर मात्र त्यातुन मिळणारी ऊर्जा किंवा प्रेरणा ही आ"ादाई व प्रेरणादाई असेलच असे म्हणता येणार नाही, किंबहूना असा वर्चस्ववादी वा प्रक्षेप करुन निर्माण केलेला इतिहास पुढील पिढयांना चुकीचेच मार्गद"ान करेल आणि नको त्या समूहाला अतिरिक्त श्रेयभाग देऊन त्याला कीर्तीवंत ठरवले तथा पात्र असणाऱ्या लोकांना मात्र त्यांच्या न्याय्य श्रेयभागापासून वंचित करुन अपकिर्ती व अपय"ाचा धनी ठरवून अन्याय करेल. तेव्हा याच अनुषंगाने आपली भूमिका नोंदवताना डॉ आ. ह. साळुंके हे प्रक्षेप म्हणजे काय व त्यामागील मनोभूमिका अन त्याचे झालेले परिणाम आदिविषयी नेमकी कोणती मतमाडणी करतात हे जाणून घेणे अभ्यासकांना नक्कीच उपयुक्त ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टये :–

1) 'प्रक्षेप' म्हणजे काय हे समजून घेणे.

2) इतिहासकार किंवा ग्रंथकार आपली लेखनी चालवतांना 'प्रक्षेपा'चा का आधार घेतात ? हे तपासून पाहणे.

3) भारतातील इतिहासात 'प्रक्षेप' केल्याने झालेले ऐतिहासिक परिणाम आ.ह. साळुंखे यांच्या चिंतनषील मांडणीतून माहिती करुन घेणे.

संशोधनाची गृहितके :–

1) 'प्रक्षेप' ही एक इतिहासाच्या अथवा साहित्याच्या वास्तविक किंवा अस्सल प्रतिमेचे हनन करणारी प्रवृत्ती आहेत्र

2) भारतातील इतिहास लेखनात व साहित्यात नि"चतच प्रक्षेप झाले आहेतत्र

3) प्रस्थापित इतिहासकारांनी आपल्या समुहाच्या वर्चस्वासाठी अन् प्रतिक्रांती करिता प्रक्षेपांचा अचूक उपयोग केला आहे.

4) प्रक्षेप या लेखन प्रकारातून या दे"ातील फार मोठया जनसमुहांच्या मागासलेपणाला आणि अधोगतीला अधिक दृढ व दीर्घजीवी बनवण्याचा प्रयास झाला आहे.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत शोध निबंध पूर्ण करण्यास्तव वि"लेषणपर स"ाोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. हे करत असताना मुख्यत्वे दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे. ज्यामध्ये संदर्भ ग्रंथांचा अंतर्भाव करता येईल.

1) प्रक्षेप एक असहिष्णू कृती :–

इतिहास लेखन हे एक अति"ाय गंभीर व संवेदन"ाील असे कार्य आहे, कारण या कार्यातून ना केवळ झालेल्या घटनांचे द"ार्न घडून येते तर त्यातून समाजविघातक प्रवृत्ती, व्यक्ती तथा समाजोध्दारक व्यक्ती आणि मनोवृत्तीही लख्खपणे समोर येत असतात. यामुळे मानवांच्या वर्तमानासह त्याच्या भविष्य निर्मितीवरही याचे चांगले वाईट परिणाम साधले जात असतात. हे अलबतच आहे. करीता हेलेखन कार्य अधिकतम वस्तुस्थितीद"ार्क आणि निःपक्षपाती घडून येणे संतुलित व सहिष्णू मानवनिर्मिती साठी फार जरुरीचे आहे, असे, असे नोंदवल्यास चूक ठरणार नाही. हेच इतिहास लेखन इतिहासकारांच्या स्वार्थ व पक्षपात विरहित लेखनीतून तथा तर्क आणि शास्त्र"ाुध्द विचारसरणीतून उतरणे अपेक्षित असते, परंतू भारत दे"ाच्या संदर्भाने मात्र असे तटस्थ, तर्क"ाुध्द लेखन कार्य अनेक इतिहासकारांनी बाजूला सारुन त्यात चुकीच्या मनोवृत्तीना त्यांनी स्थान दिल्याचे आपल्या ध्यानात येईल. याच चुकीच्या मनोवृत्तीचा एक अविष्कार म्हणुन आपण 'प्रक्षेप' या संकल्पनेकडे पाहू शकतो. तेव्हा प्रक्षेप म्हणजे काय हे थोडक्यात नमूद करताना आ.ह. साळुंखे काय म्हणतात ''एखाद्या ग्रंथात मुळात नसलेला भाग नंतर लेखकाखेरोज दुसऱ्या कोणी तरी घुसडण्याच्या क्रियेला 'प्रक्षेप' असे म्हणतात''1. येथे खूपच कमी शब्दामध्ये 'प्रक्षेप' या लेखन दोषावर त्यांनी भाष्य केल्याचे दिसून येईल.

इतिहासकार किंवा मूळग्रंथकर्ता जेव्हा आपल्या लेखनीतून भूतकाळातील प्रसंगांना, व्यक्तीना आणि भल्या बुऱ्या परिणामांना अधोरेखित करीत असतो. तेव्हा तो स्वतःचे निरीक्षण–परीक्षण व पुराव्यांच्या आणि ठोस अ"ाा साधनांच्या मदतीने हे प्रमाणित करीत असतो. यातून पुढे येणारी ग्रंथकृती ही त्या संबंधीत इतिहासकाराची निर्मिती असते, त्याचे स्वतःचे अनुभव व अभ्यास कथन असते आणि हे कथन एका अर्थाने वस्तुनिष्ठ व तर्कसिध्द गणलेले असते, कारण त्यात लेखनतंत्राच्या विधायक कसोटयांचा भरपूर आधार दिलेला असतो, परंतु पुढील काळात जेव्हा याच ग्रंथनिर्मितीला त्यााच्या निर्माणकर्त्यांच्या पाठीमागे कोणताही तार्किक किंवा शास्त्र"ाुध्द संदर्भ न जोडता अप्रामाणिक हेतू सफल करण्यास्तव पुनःलेखन करण्यात येते तेव्हा मात्र 'प्रक्षेप' करणे ही इतिहास लेखनातील मोठीच उणीव हेतुपुरस्परपणे घडून येते आणि ओघानेच मुळ ग्रंथकर्त्यांची तटस्थ किंवा प्रामाणिक मांडणीही प्रदुषित करुन तिचा मुळ हेतु व्यर्थ ठरवला जातो.

मुळ लेखकाची किंवा ग्रंथकर्त्याची पूर्वपरवानगी न घेता अथवा त"ाी रितसर पध्दती न अनुसरता जर त्यात भर घातली जात असेल. त्यातून काही वजा केले जात असेल तर त्यास केवळ खोटारडेपणा किंवा चूकीची कृती म्हणून अव्हेरने पुरुसे ठरणार नाही. तर अ"ाा कृतीला खऱ्या इतिहासाबरोबर केलेला द्रोह ठरवावा लागेल. इतिहासदृष्ट प्रयत्न म्हणून त्यास संबोधावे लागेल आणि हा प्रयत्न विधायक नव्हे, तर विघातक आहे अ"ाा विकृत मनोवृत्तीतून आविष्कृत झालेला आहे असे समजावे लागेल. नेमकया याच अंगाने आपले निरीक्षण नमुद करताना आ.ह. सांळुंखे म्हणतात की, ''तुलनेने अलीकडच्या काळाचा विचार करावयाचा तर एकनाथ आणि तुकाराम या संतांचे ग्रंथ पाण्यात बुडवून नष्ट करण्याचा प्रयत्न झाला, हे ऐतिहासिक सत्य आपणास ठाऊक आहे. ग्रंथांच्या प्रत्यक्ष ना"ाा खेरीज 'प्रक्षेप' वगैरे इतर मार्गनीही वैदिकांनी वैचारिक असहिष्णूता व्यक्त केली आहे. त्यामूळे गंथ उत्सनन (नष्ट) झाले नाहीत, तरी 'व्याकुल' होतात, असे मध्वाचार्यांनी म्हटले आहे, गंथातील मूळ भाग काढून त्याऐवजी नवीन भागाचा प्रक्षेप करण्याचे काम वैदिक अनुयायी करतात, असे गरुडपुराणानेही म्हटले आहे'' 2 या संदर्भाद्वारे हे स्पष्टपणे लक्षात येते की, ''इतिहासात फार पुर्वीपासून 'प्रक्षेप' ही असहिष्णू वृत्ती येथे सक्रीय राहीली आहे ती ऐतिहासीक साधन सामुग्रीस 'व्याकुल' करण्यासाठी म्हणजेच बाधित करण्यासाठी उपयोगात आणली जात आहे.

भारतीय संस्कृतीत दोन प्रवाह नेहमीच परस्परांना नामोहरम करण्याचा व दडपूण टाकण्याचा प्रयत्न करत आले आहेत. त्यातील एक आहे वैदिक प्रवाह तर दुसरा आहे अवैदिक प्रवाह. एका प्रवाहाने नेहमीच नैतिक मार्गाचा आणि साधनांचा अवलंब करत आपले अस्तित्व टिकवण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुसऱ्या प्रवाहाने मात्र सदोदितपणे नैतिक किंवा अनैतिक अ"ाा कोणत्याही मर्यादेचे भान न ठेवता जय हा आपलाच असला पाहिजे असा टोकाचा दुराग्रह बाळगून नानाविध युक्त्या अन डावपेच लढवले आहेत. यामुळे 'जय हा अंतिमतः सत्याचाच होतो', हे जरी ऐकायला व सांगायला संतोषकारक वाटत असलजे तरी आमच्या इतिहासात मात्र दीर्घकाळ विजयी ठरलेला प्रवाह हाच अनुचित, असहिष्णू व अनैतिक मार्गाचेच अनुसरण करणारा आहे. सत्याचा अन नैतिकतेचा आग्रह धरणाऱ्यांना दडपूण टाकता आला आहे, हे 'प्रक्षेप' या इतिहाससिध्द प्रकाराहूनही सिध्द होते. येथे सत्याचा अपलाप करणारा,त्यास आपल्या विजयास्तव मोडतोड करणारा प्रवाह हा वैदिकांचा आहे, हे वरती आलेल्या

दृष्टांतातील मध्वाचार्य व गरुडपुराण आदिच्या मतावरुन खचितच लक्षात येईल. याचा अर्थ 'प्रक्षेप' ही जसी असहिष्णू लेखन कृती आहे त"ीच ती वैदिकांची व्यवस्था निर्मितीतील किंवा इतिहास लेखनातील वारंवार उपयोगात आणलेली विकृतीही आहे, हे देखील मान्य करावेच लागेल.

2. प्रक्षेप झाल्याची काही उदाहरण :–

इथपावेतो प्रक्षेपाचे स्वरुप आणि त्याची व्यापकता अगदी संक्षेपाने अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. आता पाहुया प्रक्षेप झाल्याची प्रत्यक्ष उदाहरणे, या बाबतीत आ.ह. साळुंखे लिहितात की, ''रामावर ज्या दोन घटनांसाठी सर्वात मोठा ठपका ठेवला जातो, त्या घटना म्हणजे त्याने ब्राहमणाचा मुलगा जिवंत करण्यासाठी केलेली शंबुकाची हत्या आणि लोक सितेच्या चारित्र्यावर स"ाय घेतात म्हणून त्याने केलेला तिचा त्याग. शंबुकाच्या हत्येचा प्रसंग या उत्तरकांडात 73 ते 76 या सर्गात आलेला आहे. तसेच सितेच्या त्यागाचा प्रसंग या उत्तरकांडात 43 ते 48 या सर्गात आलेला आहे. उत्तरकांडच प्रक्षिप्त असेल तर हे सर्गही प्रक्षिप्त, हे उघड आहे. एखाद्याने एखादे अनिष्ट कृत्य कधीच केलेले नसेल आणि त्या माघारी कोणी त्याच्या नावावर हे कृत्य घुसडून धुमधडाक्यात त्याचा प्रचार करत असेल तर त्या कृत्याला तो जवाबदार आहे असे माणने हे न्यायाचे ठरत नाही''3. तेव्हा रामायणात आलेल्या या दोन्ही घटना म्हणजे इतिहास लेखनातील प्रक्षेपांची उत्तम उदाहरणे आहेत हे दृष्टीस येईल.

राम हे व्यक्तित्व भसारताच्या सांस्कृतिक क्षेत्रात विख्यात व पूजनीय ठरलेले व्यक्तित्व आहे. त्याच्या इतिहासाबद्दल आजतागायत वास्तवाधारित किंवा तर्क"ाुध्द ठरेल अ"ाी आधारभूत माहिती पुढे आलेली नाही, हे जरी खरे असले तरी त्याची महती मात्र हिंदु धर्मियात अन संस्कृतीत अढळ व अफाट आहे यात शंका नाही, याच रामाच्या चरित्रातील त्याच्या"ाी निगडित दोन घटना अनेक वेळा त्याच्यावर दुर्लोकिक ओढावण्यास कारण ठरल्या आहेत. त्यातील एक घटना शंबुकहत्या व दुसरी आहे, सितेचा त्याग. पण जेव्हा रामायणाचे एका स"ाोधकी किंवा सत्य"ाोधकी दृष्टीने वाचन मनन केले जाते तेव्हा, मात्र या दोन्ही घटनांची वस्तुस्थिती फारस थक्क करणारी व रामायणकृत्याची वि"वसनीयता लयास नेणारी आहे, असे म्हटल्या"ािवाय गत्यंतर उरत नाही. उपरोक्त उदाहरणातून आ.ह.साळुंखे यांनी शंबुकहत्या व सितात्याग या दोन्ही घटना मूळ रामायणाचा भाग नाहीत, तर उत्तरकांड या नंतरच्या काळात कोणीतरी मागाहून घुसडुन दिलेल्या प्रक्षिप्त लेखनाचा भाग आहेच हे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. म्हणजे ज्या घटनांमुळे रामावर ठपका ठेवला जातो, त्याच्यातील असहिष्णुतेचे दाखले म्हणून नेहमी ज्यांच्याकडे पाहिजे जाते मुळात त्या घटना त्यांच्या चरित्रा"ाी नंतरच्या काळात कोणीतरी दुस-याच लेखकाने जोडून दिलेल्या आहेत. याचाच अर्थ उत्तरकांडातील 'राम' हा मूळच्या रामाणकर्त्याचा नायक नाही आणि निर्मितीही नाही तो पुढील काळात दुस-याच कोणत्यातरी लेखकाकडून चित्रीत केलेला व त्याच्या मनातील काहीतरी चुकीचा हेतू सफल करण्यासाठी उभा केलेला एक खोआ चेहरा आहे, असत्य, आभासी असा नायक आहे. म्हणून उत्तरकांडातील रामाच्या नावे नोंदलेल्या वरील दोन्ही घटना या मूळ रामायणातील रामा"ाी संबंधीत नसल्याने त्याच्या चरित्राला बाधा आणू शकत नाहीत. त्याला बदनामही करु शकत नाहीत. तेव्हा रामायण ग्रंथातील या दोन्ही घटनांकडे पाहिल्यास भारतातील साहित्य निर्मितीत नि"िचतच पक्षेप झाले आहेत हे कबूल करावेच लागेल.

3. प्रक्षेपांचा झालेला परिणाम

आ.ह. साळुंखे यांनी ज्याप्रमाणे सांस्कृतिक लेखन प्रवाहातील प्रक्षेपांची दखल घेतली आहे, तसेच त्यांनी त्यांच्या निर्मिती मागील हेतूकथन तथा परिणामही अगदी प्रयत्नपूर्वक नोंदवले आहेत. ते म्हणतात ''प्रक्षेप हे काही केवळ रामायणातच झाले आहेत, असेही नाही.... कौटिलीय–अर्थ"ाास्त्रासारखे महान ग्रंथही या तडाख्यातून सुटलेले नाहीत. ही प्रक्रिया प्रामुख्याने घडली, ती इ.स.पूर्व दुस-या शतकात होय. पुष्यमित्र शुंगाने सम्राट अ"ाोकाच्या वं"ाजाची हत्या केली आणि त्यानंतर ब्राम्हणी राजवट प्रस्थापित केली. मनुस्मृतीचा आणि विषमतावादी तत्सम साहित्याचा उदया या काळातच झाला. पुष्यमित्राने जी प्रतिक्रांती घडविली ती तथागत बुध्द आणि सम्राट अ"ाोक यांनी केलेल्या महान क्रांतीला उलथवून टाकण्यासाठी. बुध्दांनी जी अनेक क्रांतिकारक कार्ये केली, त्यामध्ये शुद्रांना इतरांच्या बरोबरीने अधिकारी देणे, हे अगदी युगप्रवर्तक कार्य होते. तीच स्थिती बुध्दांनी स्त्रियांच्या बाबतीत उचललेल्या पावलांचीही होती. मनुस्मृतीने ज्या अनेक वाईट गोष्टी केल्या त्यामध्ये

बुध्दांच्या या दोन कार्यांना जबरदस्त छेद देण्याचा प्रयत्न होता. शंबूकाची हतया आणि सितेचा त्याग या घटना या प्रतिक्रांतीच्या कुटील कारस्थानातून रामायणात घुसडण्यात आल्या, हे उघड आहे''4. याचा अर्थ प्रक्षेपरुपी साहित्यनिर्मिती ही प्रतिक्रियात्मक आणि समताधिष्ठीत समाज व्यवस्थेला नाकारण्याचा विरोधी सूर आहे. ढालस्वरुप हतयार म्हणून वापरलेली शस्त्रही आहे यात संदेह नाही.

'प्रक्षेप' लेखनाच्या क्षेत्रातील एक दुखणे आहे, जे केवळ रामायण किंवा कौटिलीय अर्थ"ाास्त्र अ"ाा साहित्यकृतीपुरतेच मर्यादित नसुन त्याची व्याप्ती खुप मोठी आहे आणि वि"ोषतः पुष्यमित्र शुंगाच्या प्रतिक्रांतीतून या दुखण्याला अत्यंत पोषकच वातावरण मिळवून देण्यात आले, यामुळे बुध्द आणि अ"ोकाच्या 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या क्रांतीला प्रचं हादरा बसला व तत्कालीन शुद्रवर्णीय पुरुष व समस्त स्त्रियांना जे सन्मानाचे व स्वातंत्र्याचे जीवन लाभले होते ते संम्पूर्णतः हिरावून घेण्यासाठी जी ग्रंथसंपदा निर्मिन्यात आली किंवा प्रक्षेपांच्या आधार ज्या ग्रंथाची पुर्नमांडणी करण्यात आली त्यातून अधिकारी वंचित शुद्रवर्णीय शंबुक व पराधीन, अपमानीत शोषित अ"ाी सितारुपी महिला उभी करण्यात आली. 'प्रक्षेप' केलेल्या साहित्यातून पुष्यमित्र शुंगाच्या ब्राम्हणमणी समुहाला आणि प्रस्थापित इतिहासकारांना आपल्या हक्क अधिकारासाठी लढाऊ अथ्सचस क्रांतिकारी स्त्री–"ाुद्र नको होते, तर ते लाचार, परावलंबी व सेवाकार्यात स्वतःला धन्य मानून घेणारे तथा ब्राम्हणांपेक्ष्ज्ञा स्वतःला दुय्यम–कनिष्ठ दर्जाचे समजून अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात बंड न करणारे असे काहोसे पशुवत स्त्री–पुरुष म्हणुन त्यांना हवे होते. याचेच मूर्तरुप शंबुक व सितेच्या प्रक्षेपरुपी चरित्रनिर्मितीतून त्यांना समाजात रुजवायाचे होते, दृढ करायचे होते याचा अभ्यासकास निि"चतच प्रत्यय येतो. हीच भुमीका आ.ह. साळुंखे आपल्यात सक्षम ठेवू इच्छितात आणि त्यांच्या या ाूमिकेत खचितच वास्तवाचा अन तर्काचा भक्कम आधार आहे यात संदेह नाही.

सारांश

ग्रंथनिर्मितीच्या कार्यात जे प्रक्षेप घडुन आले आहेत, त्यातून या दे"ाातील बहुसंख्य असणाऱ्या शुद्रवर्णीय लोकांना अर्थात आजच्या इतर मागासवर्गीय गणलेल्या 52 %आ.बी.सी. ना त्यांच्या मानवोय हक्क आधिकारांपासून दुर ठेवण्याचा प्रयत्न झाला आहे. असा कुटील प्रयत्न संख्येने 50 %टक्के असणाऱ्या संम्पूर्ण महिल्यांच्या बाबतीतही घडलेला आहे, हे वरील विष्लेषणावरुन नक्कीच नाकारता येणार नाही. आणि हाच तो परिणाम आहे जो प्रस्थापित वैदिक इतिहासकारांना प्रक्षिप्त लेखनातून हवा होता. प्रतिक्रांती य"ास्वी करण्यासाठी व वर्चस्व स्थापित करण्यासाठी, प्रक्षेप या पध्दतीच्या वापर करण्यात आलेला आहे.

निष्कर्ष

1. प्रक्षेप ही एक असहिष्णूम लेखन प्रवृत्ती आहे. यामुळे मूळ ग्रंथकर्त्याचा हेतू उधळला जाऊन त्यात वर्चस्व, अहंकार, एकाधिकार"ाही, अ"ाा अनैतिक मूल्यांना स्थान मिळते.
2. भारतीय इतिहासातील किंवा साहित्यातील प्रक्षेपांना वैदिकांनी व पुष्यमित्र '"ाुगांच्या अनुयायांना बळकटी मिळवून दिली आहे.
3. रामाच्या चरित्रात असणाऱ्या शंबुकहत्या अन् सितात्याग या दोन्ही घटना नंतरच्या काळात प्रक्षेप करुन घुसडलेल्या घटना आहत आणि म्हणून त्यांची जवाबदारी रामावर न येता प्रक्षेप करणाऱ्या लोकांवर येते.
4. भारताच्या इतिहासात वारंवार प्रक्षेप केलेले आहेत, आणि याची खरी पायाभरणी पुष्यमित्र शुंगाच्या प्रतिक्रांतीतून समस्त स्त्रिया व शुद्रांना आधिकार वंचित करण्याकरीता केलेली आहे.
5. ब्ुद्द आणि अ"ोक यांच्या क्रांतीतून शुद्रवर्णीय पुरुषांना व सर्व महिलांना त्यांचे न्याय्य हक्क–अधिकार देण्यात आले होते. परंतु हेच हक्क–अधिकार ब्राम्हणी व्यवस्थेने आणि त्यांच्या लेखकांनी प्रक्षेपांच्या आधारे हिरावून घेतले. अशा तऱ्हेने आपल्या अभ्यासपूर्ण मांडणीला वास्तवाचे अधिष्ठाण देतांना आ. ह. साळुंखे यांनी 'प्रक्षेप' म्हणजेच इतिहास लेखनातील व साहित्यातील वर्चस्ववादी मनोवृत्तीचा आविष्कार आहे हे स्पष्ट करतांना अगदी निर्भयपणे आपली भूमिका ठेवली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. डॉ आ.ह. साळुंखे – शंबुकहत्या आणि सितात्याग प्रक्षिप्त लाकायत प्रका"ान, प्रका"ाक श्री राके"ा आ. ह. साळुंखे, लोकायत 13 य"ावंतनगर, गेंडामाळ, सातारा–412002 प्रथमावृत्ती मार्च 2014 प्र.क्र 13

2. डॉ. आ.ह.साळुंखे– आता आमच्या धडावर आमचेचे डोके असेल, एक्सप्रेस पब्लि”िांग हाऊस कोल्हापूर, प्रका”ाक–अर्जून देसाई, रॉयल नेस्ट पर्ल हॉटेल रोड, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर 413003 प्र. क्र 170. प्रथमावृत्ती ऑगस्ट 1995
3. डॉ. आ.ह.साळुंखे –शंबुकहत्या आणि सितात्याग प्रक्षिप्त, लोकायत प्रकाषन प्र.क्र. 14 उपरोक्त
4. डॉ.आ.ह. साळुंखे–शंबुकहत्या आणि सितात्याग प्रक्षिप्त प्र.क्र. 15–16 उपरोक्त.